

МІТИЧНА СУМКА З ЗЕМНОЮ ТЯГОЮ

Виникнення мітів на ґрунті давньої культури і мистецтва видається на сьогодні цілком встановленим фактом¹ історичного фольклору, але, зважаючи на малу кількість опрацьованих наразі прикладів, застосування подібної екзегези має складати інтерес особливо там, де походження міту чи легенди залишається загадковим. У той же час, саме загадковою виявляється до сьогодні дуже відома в руській народній словесності легендарна сумочка з землею, що містить у собі земну тягу і пригнічує силу могутніх богатирів. З появою перших записів руських старин, ця легенда природно подавалась як витвір руської народної поетичної творчості, що глибоко осмислювала народний зв'язок з землею², але, коли науковий історико-літературний аналіз приступив до самої легендарної фабули, то виявив, по-перше, її спільність з болгарськими старинними піснями³ і, по-друге, спорідненість і близькість з середньовічними ромейськими переказами⁴. Проте, вказавши на літературні зв'язки фабули, в обстановці якої з'являється в билинах мітична сумочка з землею, дослідження не дало в результаті жодних вказівок на походження подібного міту. В той же час, видається можливим визначення історико-культурних джерел.

Такі джерела виявляються в релігійних обрядах, що супроводжували переселення землероба на нову землю чи мешканців однієї місцевості і країни в іншу і заснування нового міста. Жменя рідної землі, взята зі старого місця і змішана, при здійсненні особливих обрядів, з новою землею, споріднювала хлібороба чи мешканця з їх новою “займанщиною”, чи з новим поселенням чи навіть їх завоюванням. Легенда зібрала такі та їм подібні обряди навколо пам'яті дня заснування давнього Рима 11-го травня.

Плутарх⁵ повідомляє, що Ромул при будівництві Рима викликав з Етрурії (Тирренії) людей, що зналися на містичних обрядах і дійствах,

¹ Див. S. Reinach, *L'influence des images sur la formation des mythes*, Cultes, mythes et religions, IV (1912), і наведену там літературу: Alfred Maury, Cahier, Fr. Lenormant, Clermont-Ganneau, Saintyves, і статті самого Рейнака у тій самій збірці: *Cultes, mythes et religions*, vol. II, art. XV, vol. III, art. IX, XI, XIII.

² Песни собр. П.В. Киреевского, с толкованиями П. Безсонова.

³ М.С. Дринова, *Съчинения* / изд. Бълг. Акад. на науки, подъ ред. проф. В.Н. Златарскаго, т. II, София 1911, с. 460–473.

⁴ А.Н. Веселовского и В.Ф. Миллера.

⁵ *Vitae Romulus*, cap. XI ... ἐκ Τυρρηνίας μεταπεμψάμενος ἄνδρας ἱεροῖς τις δεσμοῖς καὶ γράμμασιν ὑφηγομένους ἕκαστα καὶ διδάσκοντας, ὥσπερ ἐν τελετῇ. Βόθρος γὰρ ὠρύγη περὶ

які могли навчити тому, що потрібно робити. Отже, вирили навколо коміцій круглий рів, і в нього поклали дещо від усіх благ природи, якими користувались, як необхідними для життя. Під кінець кожен, хто з якої походив місцевості, брав малу жменю землі, клав її в цей рів і змішував з його землею. Назвали ж цей рів, тим самим іменем, що і небо, *миром*. По тому, із центру провівши коло, визначили місто. Сам засновник, прилаштувавши сошник до мідного плуга, і запрягши вола, самця і самку, по лінії кола провів глибоку борозну, а в обов'язки тих, що йшли за ним, було вивернені плугом глиби землі скидати всередину і не давати ним лягати поза борозною. Так визначали лінію стін.

Отже, при заснуванні Рима, принесли жертви землі її дарами⁶. Очевидно, далі, змішання старої землі з новою, що супроводжувалось певними релігійними обрядами, було також ритуальним, себто, релігійними заручинами нового поселенця з землею, таємним до неї долученням, чи в силу так званого анімізму, набуттям прав на поселення на місці і в країні, а таким чином здобуття всієї землі Рима і всього orbis terrarum.

Вдумливий історик Ед. Гіббон⁷, передаючи обставини, що супроводжували заснування Константинополя, звернув увагу на побутові форми і обряди, якими було обставлено в день 11 травня заснування Нового Рима. Константин, що скрізь підтримував нову віру, міг би опустити забобонні обряди поганського походження, але він наполегливо намагався прищепити в уми враження віри і пошановування обрядів. Він сам обійшов пішки, попереду урочистої процесії, зі списом у руках, як завойовник, межі міста, слідуючи, за його словами, за невидимим дороговказом і постановив вічно і урочисто святкувати день заснування столиці.

Старовинні обряди і всілякі ритуали знаходили у Візантії добрий ґрунт. Ми дізнаємось, що вищі військові і цивільні чини візантійського двору із патриціїв, очевидно, здавна мали, в числі предметів свого облачення, сумку з землею. Проте, найбільш чітке і точне свідоцтво дає лише

τὸ νῦν Κομίων κυκλωτερῆς ἀπαρχαὶ τε πάντων, ὄσοις νόμῳ μὲν ὡς καλοῖς ἐχρῶντο, φύσει δ' ὡς ἀναγκαίοις, ἀπετέθησαν ἐνταῦθα. Καὶ τέλος ἐξ ἧς ἀφίκτο γῆς ἕκαστος ὀλίγην κομίζων μοῖραν, ἔβαλλον εἰς ταῦτα καὶ συνεμίγνυον. Καλοῦσι δὲ τὸν βόθρον τοῦτον φῶ καὶ τὸν ὀλυμπον ὀνόματι μοῦνδον. Εἶτα ὡσπερ κύκλον κέντρον, περιέγραψαν τὴν πόλιν. Ὁ δ' οἰκιστὴς ἐμβαλὼ ἀρότρον, χαλκῆν ὕνιν, ὑποζεύξας δὲ βοῦν ἄρρενα καὶ θήλειαν αὐτὸς μὲν ἐπάγει περιελαύνων, αὐλακα βαθεῖαν τοῖς τέμμασι; τῶν δ' ἐπομένων ἔργον ἐστὶν ἄς ἀνίστησι βώλους τὸ ἄροτρον καταστρέφειν ἔσω καὶ μηδεμίαν ἐξω περιορᾶν ἐκτρεπομένην.

⁶ Про культ "матері" землі див.: E.V. Tylor, *La civilisation primitive*, t. I, Paris 1876, p. 36; t. II, Paris 1878, p. 350 sq., про жертви їжено, II, 360, про доторкання землі чашею, яка стає "священною", себто забороненою (табу): II, 486–8.

⁷ *History of the decline and fall of the Roman Empire*, ed. by J.B. Bury, London 1897, vol. II, p. 148.

твір Кодіна⁸ “Про чини двору”, складений уже в XV столітті, але за старовинними джерелами. В розділі VI, розбираючи облачення царя на великих царських виходах на свята, Кодін робить відступ і повідомляє, що якщо цар може, за бажанням, вибирати собі різноманітний одяг, який забажає вдягнути, то він обов’язково “завжди”, себто “на виходах” *“тримає в правій руці хрест, у лівій же має влатій, подібний кодексу, перев’язаний мантілієм. Влатій має всередині землю і називається акакія. Несучи хрест, цар об’являє віру во Христа; маючи на собі стемму – свою царську честь; пояс, який нині називається “діадема”, показує, що він воїн; мішок чорного кольору вказує на тайну влади царської, натомість через землю називається акакія, на знак того, що цар смиренний, як належить смертному, і не пишається висотою царської влади, позаяк мантілії свідчить про нестабільність царювання і перехід влади від одного царя до іншого”*. Кодін був “куропалатом”, себто мав чин, за яким завідував царським палацом, і знав те, про що він говорить, але в його час ні чини двору, ні самі царі чітко не розуміли ні значіння всіх своїх регалій, облачень і знаків, ні смислу різноманітних термінів, або надто давніх і таких, що вже стали незрозумілими, або нових, але заплутаних, і тому цей текст зі всіма його обмовками і поясненнями, може бути сприйнятий лише після історичної критики. Але наперед може бути встановлено, що таємничий символічний смисл різноманітних інсигній є справою пізнішою, що приходить на допомогу тлумаченню історично незрозумілих речей.

Кодін робить відступ саме для того, щоби пояснити, що таке *акакія*, таємнича чорна сумка з землею, очевидно, досить цікава для багатьох людей того часу: коли він писав, імперія уже, очевидно, пала, і пояснювати таємниці стало безпечно. Але, очевидно, мало хто бачив цю акакію чи вбачав у лівій руці царя, і тому Кодін намагається дати наглядне про неї розуміння, шляхом уподібнення речам, усім знайомим. Акакія – це “влатій”, говорить він, а влатієм середньовічні греки називали взагалі пурпурні тканини чи, точніше, кавалок її. Латинське *blattea* означало навіть маленький кавалок шовкової чи пурпурної тканини, в який завертали

⁸ Codini curopalatae, *De Officialibus Palatii Constantinopolitani et De officiis magmae ecclesiae liber*, ed. Webery, Bonn 1839, p. 51. Подаємо грецький текст Кодіна: (ὁ βασιλεὺς...) τὸν δὲ γε σταυρὸν ἐν δεξιᾷ φέρει ἀεὶ, ἐν δὲ τῇ ἀριστερᾷ βλάτιον κώδικι ἑοικὸς, δεδεμένον μετὰ μανδυλίου· ὁ βλάτιον ἔχει χῶμα ἐντὸς καὶ καλεῖται ἀκακία; καὶ τὸν μὲν σταυρὸν ὁ βασιλεὺς φέρων δι’ αὐτοῦ (ἢ νῦν, ὡς εἴρηται, καλεῖται διάδημα) τὸ στρατιωτικὸν εἶναι αὐτόν, διὰ τοῦ σάκκου μέλανος ὄντος τὸ τῆς βασιλείας κρύφιον, διὰ τοῦ χῶματος καλεῖται ἀκακία, ὡς εἴπομεν, τὸ τὸν βασιλεὺς ταπεινὸν εἶναι ὡς θνητὸν καὶ μὴ διὰ τὸ τῆς βασιλείας ὕψος, ἐπαίρεσθαι καὶ μεγαλαυχεῖν, διὰ τοῦ μανδυλίου τὸ ταύτης ἄστατον καὶ τὸ μεταβαίνειν ἀφ’ ἑτέρου εἰς ἕτερον.

часточки мощей та дорогоцінності. Влатій “акакії”, за Кодіном, “подібний кодексу”, а “кодексом” тоді, як і нині, називали згорток або зошит чи записник рукопису, зшитий із багатьох листків, таким чином, акакія мала вигляд складеного платка. Кодін нижче повідомляє, що акакія була “мішком” (σάκκον)⁹ і додає, що він був чорного кольору і підперезаний “мантилієм”, себто вузьким рушником. Святий убрус Христа з його ликом називався у греків “мантиліон”. Чорна сумка біла перев’язана, очевидно, тому, що в ній була земля¹⁰, і Кодін у цьому місці пояснює, що саме “через землю” мішок став називатись “акакією”, а в іншому місці (I, cap. 10, p. 67, точно висловлюється, що на Вербну Неділю цар має в лівій руці “мантилій з акакією” “за звичаєм”, себто тримає і сумку за убрус, яким вона зв’язана зверху.

Здавалось би, більш-менш зрозумілий факт існування такого обрядового і церемоніального мішка з землею, який цар мав носити в руці на урочистих виходах, достатньо з’ясований Кодіном у його пасажі, але він додає до опису ще своєрідні пояснення, складені за смаками його часу і непридатні для історика. Окрім того, на зображеннях візантійських царів на мозаїках, фресках, мініатюрах тощо ніде не виявляється подібний чорний мішок у лівій руці царя, яка незмінно підтримує лише перекинутий через неї кінець парчевого лора – “поясу” чи “діадеми”, за Кодіном, і лише зрідка тримає при цьому пергаменний сувій, чи хартію, як символ їх законодавчої діяльності чи плат, за звичаями часу. Ось чому низка вчених і талановитих коментаторів попереднього часу – Гоар, Гретзер, присвятили текстам Кодіна багато рядків, а все ж таки загадковим залишається саме цей кавалок чорної тканини, що містить землю. Потрібно відмітити, що при сходженні на престол візантійських царів “акакія” ніколи не згадується і, очевидно, не відігравала такої важливої ролі, як інші інсигнії, наприклад стемма, пурпурне взуття, які навіть у випадках надзвичайних підшукувались для облачення нового імператора. Прикметно і має своє значення і те, що Кодін сам розуміє, що назва “акакія”, що була в ужитку, ймовірно, серед двору, лише “умовна назва”, і тому не знає, як назвати предмет і одразу починає з його опису, як предмета мало відомого загалу, чи відомого лише наближеним особам царя і, частково, таємничого. Однак, потрібно відмітити, Кодін передає й інші інсигнії уже з певною історичною плутаниною, властивою грекам пізньої Візантії, які,

⁹ Тут не може розумітись (як то думає Дю-Канж, *Gloss., gr. V.*) “саккос” – одяг і убрання єпископське, позаяк одяг царя Візантії, за тим самим Кодіном, бували світлими, різноманітних кольорів, і навіть під час глибокого трауру білими, коли члени двору вдягались у чорне. *Cod., De off.*, cap. 21, p. 106.

¹⁰ По-грецьки: βλάτιον ἔχει χῶμα καὶ καλεῖται ἀκακία. *Cod., De off.*, p. 51.

за всього консерватизму, не змогли зберегти точних і чітких традицій, чи не змогли, через катастрофи імперії. Так, наприклад, старовинний “лор”, який, проте, має вигляд широкого поясу, що охоплював збоку фігуру царя, при Кодіні уже став називатись “діадемою”, в той час як парчевий пояс був переробкою старовинної сенаторської тоги, і зовсім не військовим плащем, а діадема була стрічкою головної пов’язки чи вузьким металевим обручем на голові, що мав у давнину (IV–V століття по Р. Хр.) значення царської корони. Зупиняючись на сумці з землею, потрібно додати, що значення цього предмета позначено вимислом завдяки забуттю історичного смислу, на що вказує саме повчальний, моральний смисл, що штучно наданий предмету. Слово *акакія*, що значить: незлостивість, видумано, очевидно, на основі відомої присяги, яку виголошував імператор при вінчанні¹¹, не тримати ні до кого, з ким буде мати справу, злобу тощо. Далі зрозуміло і те, що пізніші церковники Візантії, що здавна звикли напучувати царів, що їх влада все ж таки земна, придумали цей емблематичний смисл землі в сумці за словами: “з землі є і в землю відійдеш”, як видно із короткого тексту Симеона Солунського, що наводить Дюканж¹² про ту саму “акакію”.

Ймовірно, звісно, що в довгій історичній традиції царських регалій і була довга перерва, але вже у X столітті обізнані люди надавали цьому предмету подібний смисл. Позначений дев’ятисотим роком статут царських бенкетів і поєднаного з ним чину звичаїв чи церемоній, складений рукою протоспатарія і архітрикліна Філодея¹³, описуючи особливу красу святкування Пасхи, що було за Лева Мудрого, розповідає, що самі володарі тоді поставили собі завдання містичними знаками виразити і показати на загал “у теоріях на підвищеному місці містичними знаками” всю велич святого Христового Воскресіння. Царі з’явилися у храмі зі всім сенатом, у розкішному облаченні, осяяному золотом і камінням, лорах, за образом пелен Христових, що їх оперезували. Бо і в правій руці кожен володар тримав переможний трофей хреста, а в лівій “воскресіння нашого земного ества”¹⁴. Очевидно, в цей час вирішили відносити сумку з землею до числа тих атрибутів царської влади, які мали виражати її загальнонародний духовний смисл і тому шукали його в уособленні цієї сумкою всієї землі, всього orbis terrarum, всього християнського світу, а, за тлумачення більшості, шукали смисл цієї сумки в аскетичному розумінні земного життя.

¹¹ Див. клятву імператора Анастасія у творі Константина Порфирогенета *De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*, еrec. I. Reiskii. Bd. 1, Bonnae 1829, cap. 92, p. 422.

¹² Την ἀκακίαν ὅτις ἔστιν σημαίνων τὸ φθαρτὸν τῆς ἀρχῆς καὶ τὴν ἐκ τοῦτου ταπεινώσιν.

¹³ Останній розділ збірника Константина Порфирогенета, *De cerimoniis*, II, 52.

¹⁴ Ἐξανάστασιν τῆς χοικῆς ἡμῶν οὐσίας, *Ibid.*, p. 766.

Відповідно, споконвічне походження символу, що уособлював право на володіння імперською землею в сумці з землею в руках царя, було не забуто, але затьмарено тим монашеським покровом, яким був покритий візантійський світ, але під яким йшло все попереднє барвисте життя. Але що нас іще більше переконує в споконвічно релігійному, але не християнському, а поганському, походженні цього обрядового знака, те, що він був атрибутом не лише імператора Візантії, але й її патрициїв та, відповідно, був здавна приналежністю всіх головних сановників, себто імператора і сенату. Справа в тому, що в розділі 15, II-ої книги Константина Порфирогенета, що описує рідкісний прийом послів халіфа чи еміра, що прийшли з Тарса в 946 році для укладення миру, серед різноманітних приготувань до блискучого прийому, було визначено (ἵστανον, ὄτι): “магістрам і найвиднішим антипатам (проконсулам) *бути в лорах*; а *скіпетрів і анексікакій* не тримати”¹⁵. Ми ще точно не знаємо, коли саме *лор*, прикрашений по краях пурпуровими обвідками і перекидним кінцем через ліву руку, став майже винятковою приналежністю царя, – можливо, що вже в часи Комненів, позаяк цей атрибут наділених вищими державними посадами патрициїв (а саме: магістрів військових і цивільних та антипатів) утримувався за нами за царів Македонської династії. Скіпетри склали також знак (βραβεῖον) вищих посадовців. Чому, врешті, “акакія” сформульована тут як *анексікакія* також не знаємо, але остання назва чітко унеможливує смисл царської доброти і незлобивості, а, навпаки, наближається до терміна *апотропея*, чи амулета “що ліквідує зло”. Ймовірно, старовинний талісман, збережений патриціанським прошарком Нового Рима, разом з іншими атрибутами консулів і проконсулів, уже раніше, за Юстиніана відійшов до атрибутів царської влади, але вже тоді втратив свій смисл знака на право володіння землями Нової Східної і попередньої Західної імперії ромеїв.

Відомий коментатор Константина Порфирогенета Рейске вбачає “акакію” у звичайному сувій (rotulus) пергаменту чи бомбіцини, який інколи тримають у лівій руці і царі, і різноманітні чини їх цивільного штату, як знак їх зв’язку з законами, маніфестами, наказами, подібно до апостолів і учителів церкви. До речі, цей сувій чи трубка буває перев’язана шнурком, який можна прийняти за мантиліон, і зображується в лівій руці імператора, коли він у правій тримає хрест. Потім, Рейске намагається при цьому зблизити сувій з тим платом, який, припіднімаючи, тримає консул на диптиху, відкриваючи циркові ігри за знаком стріпуваного

¹⁵ Const. Porph. *De cerim.*, II, 15, p. 574: ἐφόρεσαν τοὺς λόφους; σκεπεῶνας δὲ ἢ ἀνεξικακίαν οὐκ ἐβάσταζαν.

платка. Цей лляний платок (*mapa circensis*), проте, теж може згортатись як сувій, але його не можна плутати зі сувоєм. Рейске був антикваром, але не археологом, який вимушений був визнати, що на пам'ятках ми не знаходимо в руках імператора цілком чіткого зображення “акакії”. Той самий Рейске визначає акакію¹⁶ за Кодіном: “акакія є мішечок (*sacculum* – сумочка) із *пурпурної* тканини, обв'язаний шовковою тонкою мантилією, всередині ж наповненою землею”. Таким чином, або акакія зазвичай не зображувалась, позаяк, найімовірніше, згорнутий у вигляді платка кошель чи сумочку з землею носили непомітно: взагалі це вірогідніше, носити на показ атрибут смирення навряд чи подобалось. Не можна залишити без пояснення, як пурпурний мішечок став чорним. Справа в тому, що за тим же Кодіном, з VIII–IX століть штучний пурпур у Візантії із темнолілового, яким він був у Олександрії раніше, інколи ставав майже чорним, мишачого кольору (*μύϊνα*). Чорна сумочка впадала б всім у вічі на фоні золотого і яскравого одягу східного царя. Зважаючи на це, можна також припустити, що ця сумочка ще в давнину пришивалась до споду лора, на той його кінець, який підтримувався лівою рукою царя, при чому вона і була закрита шовковою облямівкою чи мантилією, про що і мовиться у Кодіна; за таких обставин ця сумочка з землею всередині і могла, дійсно, набути форму чотирикутного платка, позаяк лор мав саме цю форму золоченого парчевого рушника, з шовковим обідком. Звідси, терміни Кодіна виявляються дуже точними: акакія уже не сумка, а *βλάτιον*, себто кавалок шовкового рушника, чи нашитий на кінець лора, *κόδικις*, *ἐοικός*¹⁷, чи взагалі схожий на пергаменний рукопис чи кодекс. На кінці лора, що перевішувався через ліву руку, цілком природно була потрібна маленька вага, для стійкості облачення, і це могло бути придумано, коли патриції носили ще білу тогу, з пурпуровими нашивками (*στίμεντα*).

Отже, сумочка з землею була своєрідним талісманом візантійського царя, який був зобов'язаний її мати на собі, згідно з релігійним обрядом, хоча й поганським, але талісманом, як символ таємної віри, його потрібно було тримати в таємниці, прихованим від людських очей. Саме тому в “Книзі Церемоній” Константина цей предмет згадується під умовною назвою і виявляється у своїй реальності лише у Кодіна, очевидно, після падіння імперії. Далі, форма цього талісмана мала підходити до предметів

¹⁶ *Ibid.*, II, р. 663. Правильно зрозуміли місце “акакії” в імператорському облаченні коментатори Кодіна Гретзер і Гоар: Codinus, *De off., Comment.*, р. 292.

¹⁷ Можливо, що на самому початку цим “влатієм” був замінений патриціанський *тавлій* – пурпурний квадратний кавалок, що нашивався на хляміді і був перенесений на лор, себто ніби повторно, з військового плаща на сенаторську тогу.

загальновідомих, щоби не привертати загальної уваги, а позаяк Кодін і Константин однаково повідомляють, що цар “тримає в лівій руці” акакію, то ми припускаємо, що вона, дійсно, могла нагадувати платок, згорнутий у трубку. Саме такий предмет, до того ж прикрашений на кінці трубки перловим обрамленням, ми і знаходимо у лівій руці царя на мініатюрах¹⁸. Зрозуміло, що це вже не може бути сувій, а саме платок, як чітко видно, наприклад, і на зображенні болгарського царя Костянтина Тихи, на фресці церкви в Бояно. До речі, це зображення може бути свідченням, що царі Болгарії, разом з цим найвищим титулом, отримали і всі його інсигнії.

Зрозуміло, що про такий царський атрибут побутувало і у Візантії, і на Заході багато розповідей, позаяк у випадках мирного і обрядового сходження на престол, такий елемент царського облачення не міг залишатись не поміченим: у сумку, навіть якби вона була пришита до лора, потрібно було насипати землю. Саме тому рано з’явилися і фантастичні чутки про “причуди” грецького коронування: послання Петра Даміана (1,17), наведене у Рейске, передає, наприклад, що при вінчанні царю давали в руку “посудину, наповнену прахом¹⁹ і людськими кістками, та ще віхоть льону, який тут же спалювали”; другий обряд звершували для нового папи, причому, явно, йому в напучування, а отже і всьому світу через нього, проголошували: *sic transit gloria mundi**. По тому, можливе і поширення усних казок і фантастичних здогадок у ранній літературі арабів і грецького середньовіччя, і вихід, шляхом рукописних збірників, у слов’янську писемність.

Очевидно, той самий шлях просвіти, що йшов від греків, привів легенду про таємничу сумку з землею у руські старини. Яким би чином не складались старини, але поява сумки в межах Русі пов’язується у старинах з “каліками перехожими”, себто з тими уже похилими паломниками, що були колись богатирями, які, або багато послуживши землі, чи удосталь у житті натішившись, пограбувавши, під старість наважувались, спасаючи душу, іти по святих місцях, у Єрусалим та на Йордан; присутність серед них калік та інвалідів дало ім’я, а їх походи – прізвисько, і називають їх “старчищами”, “пілігриміщами” і зображують їх гладкими і могутніми. Їх торбинки “із чорного оксамиту заморського”, “вишиті червоним золотом, висаджені скатними перлами”, на голівоньках шапки

¹⁸ Ch. Diehl, *Manuel d’art byzantin*, Paris 1910, fig. 185.

¹⁹ Потрібно відмітити, що в тексті Кодіна мовиться про “землю” (плодючу) – *χῶμα*, не про “прах земний”, що по-грецьки було *β κόντις*.

* Лат. – так передаю славу світу. – Д. Г.

землі грецької²⁰. Відомі імена деяких калічних отаманів, серед них молодий Касьян, Михайло Касьянович, Потик Касьян, свята людина, “свѣтившійся”, сам Ілля Муромець. Старини варіативні у зображенні калік: чи то старці монастирські, чи то богатирі, у яких шапки на тридцять пудів і які молодцьким виглядом можуть звабити до гріха “Опраксу королевичну”; із-за підступно підкинutoї нею золотої чашки в сумочку новоявленого “прекрасного Йосипа” – Касьян був заживо заритий у землю товаришами цього отамана, і лише дивом залишився він живим. Саме ці каліки, що несли на Русь різноманітну святість і святині чи хоча б розповіді про “хитрості Царгорода” і “мудрості Єрусалима”, звідти, де є і “пуп землі”, і “свята середина” землі християнської, принесли вони і таємничу сумочку з землею. Старина про “старшого” богатиря Святогора²¹, розповідає, що, ополчившись їхати в Київ з Кримської землі, він на руській землі догнав, завдяки повній свободі, даній коню богатирському, двох старців, “незнайомих”: несуть вони за своїми могутніми плечима по оксамитовій сумочці і один із них пропонує йому: “у мене кладена сумочка на землю на матушку: подоймитко ты силою богатырскою”. Схватив Святогор, сидячи на коні, сумочку правою рукою, і застряг, загруз його кінч у сиру землю; зліз Святогор, схватив рукою сумку, – “какъ подписано во этой сумочкѣ, вся то земная суть тутъ тягота”, схватив Святогор обома руками, загруз сам по коліна, перехватив, щоби “вздынуть сумочку великую” і “пересѣлся” тоді – (увірвався) і “кончился” (за однією онежською стариною). Але розповідається й інакше²², що Святогор помер, коли разом з Іллею здобув у степу великий гроб, у нього ліг і, підкоряючись долі, попросив Іллю накрити кришкою, і вже цієї кришки не можна було зняти, на ній від ударів меча виростали залізні скріпи – полосами. А був Святогор, навіть серед старших богатирів, чудний, не носила його сама земля, і він знайшов собі гору і ліг на ній, і поданий він велетнем, Іллю собі в кишеню кладе, родом був невідомо звідки, від “темныхъ родителей”, але називався “Святогоромъ”, очевидно, в пам’ять про Святу гору Атонську, і тому батько його ніби то жив “на горѣ Палавонской”, що означає “Палео-атонській”, себто “Старого Атону”²³. Всі ці і подібні епітети мають, на

²⁰ Шапки повстанні, у формі високих конічних ковпаків з широкими заломами крис нагору і з гострими носами спереду, – мода Візантії (портрети Палеологів у цій шапці), що поширилась в Італії – *alla gresanica* і в Росії – селянська шапка “тречневиком”, з вузькою тулією нагорі.

²¹ Див. звід старин у збірнику “Песен П.В. Киреевского”, вып. 4, Москва 1862, с. 184–203; А.Ф. Гильфердинг, *Онежские былины № 119*, Сборник Отделения русского языка и словесности Академии Наук, Санкт-Петербург 1885, т. 49, 1886, т. 50–51.

²² Замість сумочки з’являється навіть колчан з землею, *Ibid.*, с. 212, також “підписаний”.

²³ Святогор, тому, не може бути – Свят-Сгор, а гора Палавонська – Паліон чи Патлагонія, як пояснює П. Безсонов, *Кир*, IV, с. 214 і 291.

думку співців, пояснювати більш природну появу таємничої сумки з землею, немов би принесеної на Русь. Проте, ті самі старини інколи подають, немов би Святогор “наѣхаль въ степи на маленькую сумочку *переметную*”, рушить її пальцем, вона не поворухнеться, зліз з коня, підняв сумочку вище колін, загруз, і “встать не могъ, тутъ ему было и кончаніе”. Співець додає: “тягу земли онъ нашель, а Богъ и попуталь его за похвальбу”. Похвальбою займаються, за старинами, всі богатирі, і молодші, і старші, і тому самому Святогору приписується мрія підняти землю, коли у небі і на землі було б по кільцю, щоби можна було повернути землю, – похвальба, виголошена ще ніби то Олександром Македонським. За іншими старинами, Святогор сам має на собі сумку переметну з землею і випробовує нею інших. Хтось, таким чином, і окрім старців, може навіть носити на собі цю “тягу земную”, але каліки, коли нею випробовують богатирів, *кладуть її на землю*, немов би для того, щоби вона прийняла тягу земну.

Звідси низка епізодів в історії різних, переважно старших²⁴ богатирів. Волх (Вольга) Святославич (Всеславович), чудний богатир і вовкулака, народжений княжною Марією Всеславною, що нагадує віщого князя Всеслава в “Слові о полку Ігоревім”, був ватажком дружини і наїхав у полі на ратаю; оре в полі ратай, дбайливо очищає землю від каміння, але наздогнати його Вольга зміг лише на третій день, і запропонував йому ратай прибрати свою сошку, залишену в борозні, як кущ. Вся дружина і сам Вольга не могли того зробити, але легко закинув сошку сам орач. І назвався він, ратай, по імені, сказавши про себе так: “Я ржи напашу, во скирды сложу. – Во скирды складу, домой выволочу, – Домой выволочу да дома вымолочу, – Драни надеру да и пива наварю, – Пива наварю, да мужичков напою, – Стануть мужички меня покликивать: “Молодой Миклушка Селянинович”. – Ось така “похвальба” орача.

Тасмничого подорожнього зустрічає на дорозі Святогор: випереджає його подорожній – підгнав богатир коня, але не може наздогнати, просить зупинитись, стоїть подорожній, зняв з плечей сумочку, кладе на землю. Запитує Святогор: “Что у тебя в сумочке?” – “Подыми, увидишь”. Став Святогор піднімати, в землю загруз: “Что у тебя въ сумкѣ наложено?” “Въ сумочкѣ у меня тяга земная”. Подорожній з чарівною сумкою являється “ангелом Господнім”.

Відомі пісні про *Аніка-воїна*, який за триста років свого життя розорив багато земель, міст і церков, переколов багато святих ікон і полатинив

²⁴ Поняття про старших богатирів, немов би “доісторичних”, що були ще “до Іллі Муромця” дає сама старина: див.: П.В. Киреевский, I, с. 78: “старши богатыри дивуются”: “Нетъ на поѣзду Ильи Муромца”.

християнські країни, але, врешті, здобув на своєму шляху страшне чудо – саму Смерть, яка не дала йому більше терміну життя і прикінчила його. Але перед тією погибельною зустріччю Анік самому Господу хвалився, що він зможе повернути землю, якби було кільце з неба у стовпі, і “не полубились такія рѣчи Господу Богу, посылаєть онъ двѣ сумочки переметныя, одну клалъ противъ неба, другую противъ земли, и наѣхалъ Аника, на дорогѣ лежать двѣ сумочки и стоятъ добрыя люди, а это были Апостолы, и задѣлъ Аника за сумочку ногою, не можетъ сдвинуть, соскочилъ с коня, принимался за сумочку во всю силу, не могъ поднять, ушелъ по поясъ въ землю, по грудь, надорвалъ сердце и со стыда уѣхалъ”²⁵.

Зі зводу подібних мотивів стає більш-менш зрозумілим, що сумочка з землею чи вузлик з освяченою невідомим ритуалом крихтою землі мали деякий час на поганському середньовічному Сході значення особливих талісманів, що стали потім християнськими символами смерті і воскресіння. Цей зв’язок зі смертю можна прослідкувати в цілій низці старин про таємничих каліках чи пілігримах старцях, які приєднуються до богатирів, переодягнених у калік, а потім ділять по жеребку і кладуть особливу часину тому, хто підніме маленький камінчик, що тут же на землі лежить, і перекине через плече; і підняв його Ілля і в землю загруз, а підняв старець, і з-під каменя вискочив Михайло Поток, там заритий чи скам’янілий від “питья забудуцаго”²⁶.

Отже, переметна сумочка з землею, що колись була емблемою влади над землею, в силу зрощення з землею, що колись відбулось, з часом, за посередництва книжних і усних легенд, стала “хитростью Царьграда”, про яку оповіді дійшли до старої Руси, в духовних віршах і чарівних казках. У легендарній творчості таємнича сумка, принесена каліками чи прийшлими богатирами, стала приналежністю рільника – орача і остаточно отримала чарівний смисл земної тяги, чи, що те саме, світової сили, втіленої у земному праху, як частці “земної ваги”. У “катомочкѣ чорного оксамиту заморського”²⁷ на Русі вбачали не емблему нікчемності життя і його благ, а лише емблему права володіння землею і володіння світовою силою. Знайшов Добриня ковпак, “насыпанъ колпакъ

²⁵ П.В. Киреевский, *Op. cit.*, IV, № 7, с. 142–3. Пор. казку, повідомлену М. Погодіним, *Ibid.*, с. 150, в сумочці були вузлики з землею і частинки мощів. Також *Песни, собранные П.Н. Рыбниковым*, т. II, Санкт-Петербург 1864, № 48.

²⁶ П.В. Рыбников, *Op. cit.*, т. II, № 16, 17. А.Ф. Гильфердинг, *Op. cit.*, томи 59–61, № 156, 220, 232.

²⁷ П.В. Киреевский, *Op. cit.*, II, 25, 51.

земли греческой”²⁸, по вазі ковпак цілих три пуди, кинув ковпаком з землею в землю, “ошибь всѣ ея хоботы”. Саме тому рідна мати радить богатирю: “не бейся и съ родомъ Микуловымъ: его любитъ матушка сыра земля”.

Як відомо, первісні джерела мотиву старин про сумку з земною тягою залишаються до сьогодні невідомими, і тому вказівка на походження мотиву із легендарних і книжних оповідей грецького Сходу не можуть бути зайвими. Однак, залишається ще знайти у середньовічній літературі інші, безпосередньо близькі до нашого старинного і легендарного епосу джерела в сербському і болгарському фольклорі. Книжне походження легенд про зустрічі князя з дивним орачем показано було О. Веселовським, але без тих особливо характерних деталей, що визначають саме сумочку переметну, наповнену землею.

Тим переконливішим виявляється надзвичайно близька подібність, яка виявляється у сказаннях про чарівну сумочку з земною тягою, що збереглися у болгарських піснях чи старинах і були оприлюднені на VIII Археологічному з’їзді в Москві відомим славістом М. Дриновим²⁹. У болгарських старинах місце Святогора заступає Марко Королевич, Колосс, під вагою якого стогне, зникає, сама земля, і який викликає своєю божевільною хвалькуватістю, а саме однією – підняти землю, “имѣй она конецъ”, собі покарання, а саме – знесилення. Господь зійшов старцем з неба, наповнив маленьку торбу вовною і благословив її. Спробував Марко конем підняти торбу, пропав кінь, схватив обома руками, з рота хлинула кров. У інших варіантах торба наповнена порохом земним.

Але, переходячи від літератури до побуту і мистецтва, неможна не вказати на їх взаємний найтісніший зв’язок і, відповідно, на обов’язок археології зупинитись на питаннях про джерела мітів та легенд, у зв’язку з релігією та культом. У сфері європейського середньовіччя такого типу археологічні дослідження до сьогодні залишаються лише очікуваними.

В той же час, можна нарахувати низку цікавих легендарних мотивів і чарівних казок, які могли б бути пояснені саме шляхом народних вражень, отриманих від пам’яток старовинного мистецтва, чи навіть непорозумінь, сприйнятих паломниками, в їх мандрах від своїх провідників.

²⁸ П. Бессонов, *Кир*, П.В. Киреевский, II 25 у примітці також припускає, що творець сплутав “колпакъ изъ греческой земли” з самою землею грецькою, але вважає, що такий ковпак мав форму “петаза”, тоді як тут малась на увазі шапка alla gresanica.

²⁹ М.С. Дринов, *Сказание о Святогоре и земной тяге в южно-славянской народной словесности*, Труды VIII Археологического съезда в Москве 1890, т. 2, под ред. графини П.С. Уваровой и М.Н. Сперанского, Москва 1895, с. 10–19; М.С. Дринов, *Съчинения*, с. 460–473. Відомі з старини, найповніша записана у Ресні, у Македонії.

Можна наперед припускати, що багато казок про велетнів виявляться, так чи так, у своєму джерелі пов'язаними з залишками колосальних статуй чи рельєфів Єгипту, Вавилону, Персеполя і Суз, чи навіть Греції і Риму, мавзолеями і курганами, як казки про підземні палати і сховані скарби передають нам перебільшені відомості про перші археологічні пошуки. Казка про велетенську голову вбитого богатиря Єруслана, чи знайденої самим богатирем Русланом поеми Пушкіна, що зберігала під собою, на невідомому полі битви, чарівний меч самосік, врешті-решт, може бути шляхом ретельних розвідок впритул наближена до відомої колосальної голови занесеного піском сфінкса біля великих єгипетських пірамід. Проте, на цих шляхах вченому також доведеться бути свого роду “калікою перехожею” від руських старин до казкової писемності середньовіччя, європейського і східного, сягаючи вглиб давньої історії та писемності.

Перекл. та ред. Дмитра Гордієнка